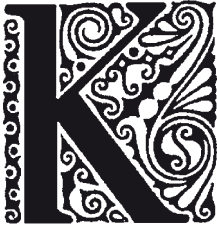

Л. І. Бабенко

Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. — Київ: Інститут археології НАН України, 2010. — 286 с., 118 рис.

нижкова полиця монографічних досліджень по пам'яткам скіфського часу сіверськодонецького регіону поповнилася черговою, вже четвертою за останні 12 років, книгою. Монографія Д. С. Гречка «Населення скіфського часу на Сіверському Дінці», що є переробленим та доповненим варіантом дисертаційної роботи автора, складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, 31 таблиці з базами даних по пам'яткам регіону, альбому ілюстрацій з підписами до них, списків використаної літератури та архівних матеріалів, переліку умовних скорочень та короткого резюме на англійській мові.

Перший розділ роботи присвячений історії дослідження, характеристиці джерельної бази та основним проблемам старожитностей скіфського часу сіверськодонецького регіону. Нарис по історії дослідження пам'яток, у порівнянні з роботами попередників (П. Д. Ліберов, О. В. Бандуровський), вирізняється повнотою і може цілком слугувати своєрідним довідником з означеної теми. Та все ж декілька досліджень залишилися поза прискіпливою уваги автора. Варто було згадати про розвідки ізюмського краєзнавця М. В. Сібільова, одну із знахідок якого — меч із Руського Бишкіна¹, опубліковано у монографії (рис. 62, 1). Відсутня згадка і про перші розкопки І. М. Луцкевичем Старомерчанського могильника, майбутньої перлини Слобожанщини, в 1940 р. З післявоєнних дослідників забутий Є. В. Пузаков — автор цікавої замітки про знахідку залізного серпа та численних археологічних розвідок в 50–60-ті рр. минулого століття [1, с. 264, 265], а також Д. Я. Телегін, В. К. Міхеєв, О. Г. Дяченко. Слід також зазначити, що Н. Г. Коленченко була співробітником не Харківського історичного музею, а обласної організації УТОШК.

Добротний нарис по історії польових досліджень Д. С. Гречко постійно перемешує історіографічними вкрапленнями з тієї чи іншої проблеми, що не можна визнати вдалим прийомом. В результаті, автору не вдалося уникнути з одного боку, численних історіографічних прогалин, з іншого — мимовільних повторів у випадках, коли історіографія проблеми розглядається ще раз у відповідних розділах (проблема генези, етнокультурної приналежності тощо).

Виглядає зайвим короткий, в 12 рядків абзац з характеристикою археологічних джерел (с. 13, 14), адже їм повністю присвячений наступний розділ монографії (с. 24–54).

Характеристику місцевих джерел зведено практично до історіографічного нарису стосовно проблеми локалізації меланхленів (с. 14–16), при цьому інші точки зору щодо можливої етнічної атрибуції сіверськодонецького населення не розглядаються.

Анонсована у назві другого підрозділу проблема зникнення пам'яток (с. 16) насправді розглядається майже за сто сторінок (с. 110–112), у кінці четвертого розділу.

¹ Власне, подібного топоніма, введеного до обігу М. В. Сібільовим, не існувало; це сучасний Нижній Бишкін, що мав колись іншу назву — Нижньо-Руський Бишкін.

Стосовно проблеми генези сіверськодонецьких пам'яток, Д. С. Гречко наводить 4 гіпотези і позиціонує себе прихильником двох з них, пов'язуючи походження місцевого населення з приходом задніпровських племен (рядові землероби) та міграцією з півдня «іраномовної верхівки» (с. 23).

Аналізу археологічних пам'яток регіону присвячено другий розділ монографії. Окремо автор розглянув природно-кліматичні умови регіону та можливості функціонування стародавніх торговельних шляхів — річкових та сухопутних. Значне місце відведене аналізу поселенських структур. Це перше за півстоліття узагальнююче дослідження, присвячене безпосередньо поселенським пам'яткам регіону. Підсумувавши результати досліджень, власних та колег, автор, слідом за В. В. Колодою та Г. Є. Свистуном, виключив з номінативного переліку місцевих городищ дві пам'ятки за відсутністю у культурному шарі знахідок скіфського часу — Чугуївське та Сіверське городища, а також Кантакузівське городище — за відсутністю безпосередньо фортифікаційних споруд та підтримав точку зору І. Б. Шрамко про омолодження часу спорудження перших городищ (насамперед, Люботинського) — з кінця VIII ст. до н. е. на другу половину—кінець VI ст. до н. е.

Окрему увагу автор приділив реконструкції оригінальних технологічних прийомів при будівництві фортифікаційних споруд, зокрема зміцнення насипу валу шляхом обпалення його серцевини, реанімувавши забуту гіпотезу І. Б. Фабриціус, що не знайшла підтримки у більшості дослідників, у тому числі і її послідовного прихильника В. А. Іллінської, яка у останніх роботах змінила свою точку зору. За думкою Д. С. Гречка та його співавтора (цій проблемі присвячена і спеціальна робота [2]), технологія отримання пропеченої серцевини полягала у створенні розпеченої зольної подушки, на яку накладалася зволожена глиняна маса. Це призводило до швидкого припинення горіння і «передачі температури у розташований вище шар», що і дозволяло отримати необхідний результат. Запропонований «технологічний ланцюжок» суперечить і здоровому глузду, і репрезентованому у публікації стратиграфічному розрізу вала, на якому чітко видно, що шар золи та деревного вугілля підстиляє шар чорнозему, тобто під зольним шаром знаходиться зовсім не пропечений ґрунт. Я не в змозі знайти розумне пояснення, як шар розпеченого деревного вугілля в результаті майже миттєвого гасіння прожарював 70-сантиметровий шар глини зверху і, одночасно, в результаті багаточасового горіння, а ні на сантиметр не прожарив шар чорнозему знизу.

Скоріш за все, те, що Д. С. Гречко сприйняв за прожарену глину, насправді є прожареним до червоно-цегляного кольору чорноземом (подібну трансформацію можна спостерігати при розведенні звичайного вогнища) і поява у розрізу вала прожарених прошарків може мати зовсім інше пояснення. Будівництву фортифікаційних споруд, як справедливо вказав Д. С. Гречко, передувало розчищення площі майбутнього городища від лісових насаджень. Частина «непромислової» деревини (підлісок, гілки тощо) підлягало утилізації шляхом спалення, що проводилося на місці майбутнього копання рову — можливо, це було пов'язано і з тим, що ресурсозатратні фортифікаційні роботи проводилися і у найменш завантажений у землеробському календарі період — взимку, а це потребувало прогрівання ґрунту перед копанням рову. Після спалення деревини залишки колод, деревного вугілля та золи згрібалися на місце майбутнього спорудження валу і вийнятий далі при копанні рову ґрунт укладався відповідними шарами у споруджений вал — спочатку верхній шар прожареного до червоно-цегельного кольору чорнозему, потім чорнозем більш глибокого залягання — без слідів прожарки — і, нарешті, перемішаний шар чорнозему та глини, чим вище, тим чистішої.

Не зовсім зрозумілими залишилися і деякі хронологічні вправи автора. Наприклад, за думкою Д. С. Гречка, період існування всіх 13 пунктів Червоносіверської групи

поселень обмежується виключно середньоскіфським часом (с. 35). Цей висновок базується на шурфуванні (4 м²) лише одного (!) пункту, причому автори спеціального дослідження по цій пам'ятці у якості верхньої межі пропонують щонайменш початок IV ст. до н. е. [3, с. 32].

Багато уваги Д. С. Гречко приділив розробці власної типології поховальних споруд пам'яток дніпро-донецького межиріччя (с. 41, 45–49). Оцінюючи отриманий результат, можна констатувати певну відсутність єдиних принципів при виділенні того чи іншого типу. Так, у різних випадках одні й ті самі виділені автором ознаки несуть різне таксономічне навантаження. Зокрема, у групі поховальних споруд А ознаки 2 (канавка) та 4 (дромос) — типоутворюючі, у групі Б — варіантоутворюючі. В результаті зміст типу як таксономічної одиниці виявився дуже розмитим. З одного боку, при збігу двох-трьох ознак поховальні споруди можуть належати до різних типів, з іншого — в межах одного типу об'єднані об'єкти, що не мають спільних ознак взагалі — типи 9 та 10.

Стосовно аналізу поховальних споруд є ще декілька конкретних зауважень. Поховальні споруди курганів № 2 та 3 біля Харкова мали таку конструктивну деталь, як канавка по периметру ями, що досить добре помітно і на репрезентованих у монографії планах поховань (рис. 31, 2, 4), тому їх віднесення до 2 типу споруд помилкове (с. 45). Повна відсутність будь-яких кісткових решток та типових предметів поховального інвентарю, а також замалі для розміщення небіжчика розміри підбою (1 × 0,8 м) кургану № 1 біля с. Черемушна змушують поставити під сумнів інтерпретацію цієї споруди як поховальної. Не зовсім зрозумілий категоричний висновок автора про те, що «конструктивні особливості і поховальний інвентар *усіх* (виділено мною — Б. А.) катакомб не залишає сумнівів у їхній приналежності скіфам, що прийшли до басейну Сіверського Дінця із степів Північного Причорномор'я», адже кількома рядками вище, слідом за Б.А. Шрамком, катакомбу з кургану № 4 біля с. Веселе Д. С. Гречко інтерпретує як пізньосавроматську (с. 49). З найбільших курганів Пісочинського могильника колективний характер мало лише одно — № 1 кургану 8; три, з наведених автором, були парними, одне — одиночне (с. 50). Твердження, що «серед поховань воїнів усіх трьох періодів представлені тільки камерні четвертого типу»¹ спростовує комплекс кургану № 9 біля с. Черемушна, де поховання в ґрунтовій ямі (тип 1) супроводжувалося набором наконечників стріл.

Традиційно найбільший об'єм має розділ, присвячений характеристиці матеріальної культури (42 сторінки). Впадає в очі, що окремі категорії предметів у даному розділі репрезентовані нерівномірно — певні категорії стали об'єктом глибокого та розгорнутого дослідження (передусім, це ліпний посуд, шпильки, наконечники стріл тощо), в деяких же випадках подібна характеристика зводиться до звичайного переліку предметів.

Характеристика імпортного столового посуду за змістом близька дослідженню О. В. Бандуровського [4, с. 59–62] і повторює деякі курйозні помилки останнього. Зокрема, графіті «ПОЛ», що прокреслене на дні кіліка з кургану № 8/1 Пісочинського могильника, передано у латинській (!!!) транскрипції — «POL» (с.70). Серед нечисленного столового посуду залишилася поза уваги кришка лекани з кургану № 14 того ж могильника, хоча серед ілюстрацій монографії (рис. 56, 5) вона репрезентована.

При розгляді бронзового блюда з Люботинського кургана (с. 71) поза увагою автора залишилася робота В. А. Киселя, в якій наведено найбільш повний аналіз цього виробу [5, с. 71, 72].

Проведене Д.С. Гречком кореляційне дослідження сагайдачних наборів за «методом Рейнеке-Хахмана» гідне свого продовження з залученням матеріалів з суміжних територій та окремої публікації отриманих результатів. Щоб уникнути хронологічної

¹ Якщо я правильно зрозумів думку автора, він мав на увазі, що тільки в камерах 4 типу поховання воїнів відомі протягом усіх трьох періодів, а не те, що військові поховання трьох періодів репрезентовані виключно камерами вказаного типу.

лакуни в межах другої половини VI ст. до н. е., автор залучає два комплекси Куп'єваського могильника, однак слід зазначити, що автор публікації матеріалів цієї пам'ятки датує поховання кургану № 21 з найбільш репрезентативним набором типів наконечників стріл кінцем VI—першою половиною V ст. до н. е. [6, с. 209], тобто вже наступним періодом. Видається перебільшеною залежність ваги вістря стріли від співвідношення лігатур — даний параметр визначається насамперед розміром наконечника. І вже зовсім важко погодитися з переконанням автора про суттєвий вплив незначного коливання ваги наконечника на будову лука. За цією логікою господар сагайдачного набору, що містив наконечники різної ваги, користувався одночасно щонайменш двома різними за будовою луками (с. 72–74).

Репрезентовані у роботі зображення наконечників списів із курганів № 1/1973 та 3 Протопопівського могильника не відповідають справжнім знахідкам. У кургані № 1/1973 було знайдено два уламка наконечника — втулки та вістря, що відомі лише за фотографіями зі звіту, за якими відновити чи встановити загальний вигляд цього предмету озброєння неможливо. Наконечники списів з гостролистим пером із кургану № 3 збереглися значно краще, але вони відрізняються від репрезентованих у монографії формою пера (тут воно має чітку лавролисту форму) та втулки (рис. 61, 2–4 — порівн.: [7, рис. 3, 1, 2, 5]). Незрозуміло також, з яких причин автор залучив для характеристики цього виду озброєння (с. 75), а також мечів (с. 77), ворворок (с. 83) знахідки з Куп'єваського могильника — пам'ятки сусіднього, ворсклинського, варіанту, адже досліджень за «методом Рейнеке-Хахмана» по цим категоріям не проводиться і такої необхідності у заповненні хронологічної лакуни немає.

Не можна назвати вдалим аналогіями до люботинського кинджала знахідки з Куп'єваського могильника, що відрізняються морфологією і навершя, і руків'я, і клинка. Дуже цікаві введені до наукового обігу два коротких кинджала з Т-подібною рукояттю з Верхнього Бишкина, що доповнюють репрезентативну серію подібних знахідок і доводять їх кількість з території Харківщини до 7 [8].

Важко погодитися з переконанням автора, що короткі мечі (0,55–0,57 м) та кинджали були переважно символами влади і вершниками в бою використовувалися як виняток. Подібний «виняток» у бою міг статися у будь-який час, зокрема, це добре проілюстровано торевтом — автором солоського гребня.

Дрібні похибки вкралися і до деяких інших пунктів цього розділу. Так, нащічники з кургану № 3 біля с. Протопопівка оформлені у вигляді шестипалої лапи тварини, а не «кисті людської руки» (с. 81); розеткоподібних бляшок у коротичанському кургані виявлено 8, разом з протопопівськими — 10, а не 3 (с. 82); серед нечисленних браслетів пропущена знахідка з коротичанської катакомби (с. 77, 78); відсутня і згадка про знахідку кам'яних жертвників в курганах № 8 та 29 Пісочинського могильника (с. 89), намистин з мушлі-каури (с. 89) тощо.

Д. С. Гречко виділяє 5 хронологічних періодів розвитку матеріальної культури і надає лаконічну характеристику основного змісту кожної з репрезентованих груп. За браком місця прокоментуємо викладену характеристику лише однієї, останньої групи (середина IV—початок III ст. до н. е.), коли, за думкою автора, «практично всі нові типи матеріальної культури мають степове походження», що пов'язується з «спільними військовими діями зі скіфами» (с. 95). З подібним ствердженням важко погодитися. Якщо навіть не враховувати численні предмети давньогрецького імпорту, які для місцевого населення, так і для степового, мають цілком визначене походження, можна вказати на ряд предметів середньодонського походження (чаркоподібні втоки, залізні виделки, поясні гачки тощо). Власне і сам автор неодноразово знаходить відповідності певним предметам із савроматського, сірматського чи нижньодонського середовища, на чому і будує реконструкцію історичного процесу на фінальному етапі, а тому нові типи матеріальної культури у цей час, навпаки, мають напрочуд строкате походження.

Четвертий розділ присвячений аналізу етнокультурної історії та соціальної структури місцевих племен, хоча проблема етнічної атрибуції сіверськодонецького населення неодноразово порушується протягом усієї роботи. Позиція Д. С. Гречка з цього питання дещо плутана. З одного боку автор «підтримує думку дослідників, які вважають Дніпро-Донецький Лісостеп територією розселення численного народу будинів», що «не суперечить можливій локалізації меланхленів... у сіверськодонецькому Лісостепу» (с. 16); підтверджує можливу локалізацію меланхленів ... у сіверськодонецькому Лісостепу (с. 100); вважає, що за «сіверськодонецькою групою пам'яток стоїть окреме (виділено мною — Б. А.) плем'я... Можливо, це було плем'я меланхленів» (с. 114).

З іншого боку, з такою ж наполегливістю стверджується поліетнічність місцевого населення, починаючи з ранньоскіфського часу. Досліджуючи проблему генези сіверськодонецьких пам'яток, Д. С. Гречко дійшов висновку, що місцеве населення мало подвійне походження — рядове формувалося за рахунок вихідців з Правобережного Лісостепу (а також Поворскля), іраномовна верхівка — за рахунок міграцій з Кавказу (с. 19, 23). Ця точка зору отримала розвиток і на наступних сторінках монографії, причому щодо вихідців з Правобережжя та Поворскля жодного разу не застосований етнічний термін, а окреслена лише соціальна чи господарська складова — «рядове населення», «осілі землероби». Хоча з контексту протиставлення верхівці, можна припустити заперечення їх іраномовності (с. 23). Синонімічний ряд стосовно «іраномовної верхівки» більш репрезентативний — це «іраномовні номади» (с. 95), «етнічні скіфи», учасники передньоазійських походів (с. 101), «лісостепові скіфи» (с. 105), «старі», «скіфи перших двох хвиль», «ранні» (с. 107) тощо. Свою самоідентичність ці скіфи зберегли щонайменш до другої половини IV ст. до н.е., коли були успішно реалізовані намагання степних скіфів щодо консолідації близьких етнічних угруповань (с. 107, також с. 104, 105). Отже, Д. С. Гречко позиціонує себе одночасно прихильником і нескіфської належності сіверськодонецького населення (меланхлени у складі будинського союзу племен), і його поліетнічності (анонімні вихідці Правобережжя-Поворскля та «старі скіфи» з Кавказу). Подібний «дуалізм» автора не бентежить, типовим прикладом жонгливання етнічними є спроба проаналізувати «військову справу сіверськодонецького племені меланхленів» (с. 100), в якому найбільш боєздатну частину становила місцева еліта — «старі скіфи» (с. 101, 107). Якщо для Д. С. Гречка ці етнічні ідентичності, треба було хоч раз це обумовити.

Подібних невідповідностей у четвертому розділі можна виявити чимало. Так, за думкою автора, порушення стабільності у першому періоді другого етапу призводить до переміщення населення з передстепових районів за Перекопський вал (с. 101), хоча, наприклад, 13 пунктів Червоносівських поселень функціонують весь середньоскіфський період (с. 35; а насправді, щонайменш до початку IV ст. до н. е., як вже зазначалося вище).

Д. С. Гречко констатує диспропорцію кількості поховальних та поселенських пам'яток у середньо- та пізньоскіфський час і на цьому будує висновок про збільшення рухливості місцевого населення у IV ст. до н. е. (с. 105). Однак, якщо із понад 150 поселень розкопки проводилися на 11 та ще 10 шурфувалося (с. 13, 14), то для впевненого визначення хронологічного діапазону функціонування більшості селищ просто немає даних. У протилежному разі виникає парадоксальна ситуація, яку можна охарактеризувати, перефразувавши відомий пасаж В. В. Отроценка про співвідношення пам'яток бережнівсько-маївської зрубної та сабатинівської культур — у середньоскіфський час сіверськодонецьке населення жило та майже не вмирало, а пізньоскіфський — вмирало, але майже не жило.

Переконання автора у тому, що «сіверськодонецькі важкоозброєні вершники ... не використовували мечів у своєму арсеналі» (с. 107) спростовують матеріали курганів № 5 та 9 Пісочинського могильника. Крім того, слід зауважити, що майже всі поховання нещадно пограбовані. В кургані № 2 Малорогозянського могильника

була відсутня верхня частина кістяка основного небіжчика, можливо, саме захисний обладунок став здобиччю грабіжників. Елементи захисного обладунку — поножі — виявлені у курганах № 3 та 11 Старомерчанського могильника. До складу інвентарю останнього комплексу входила нагайка — що за думкою більшості дослідників, окрім Ю. М. Бойко, є атрибутом кінних вершників. Врешті-решт, якщо додержуватися логіки автора, застосованої до поховань Люботинського могильника, то «трофеї вказують», що «навіть чи вони були піхотинцями» (с. 79). Нарешті, поховань з панциром та зброєю, але без мечів («важкоозброєні вершники») відомо лише два — № 4 біля с. Веселе (пізньосавроматське!) та № 4 Старомерчанського могильника.

Історичні реконструкції на кшталт того, що з кінця третьої чверті IV ст. до н.е. територія сіверськодонецького Лісостепу переходить під контроль пізніх савроматів (сірматів) (с. 111) і в цей же час відбувається консолідація сіверськодонецького населення зі степовими скіфами для спільних військових акцій (с. 107), справляють враження існування у авторській уяві паралельних світів з альтернативними варіантами розвитку історичного процесу.

Заявленої реконструкції соціальної структури населення автор не наводить, більша ж частина розділу від слів «системний аналіз» до «осілого землеробського» (с. 109, 110) є майже дослідним перекладом на українську мову (з замінами «середньодонський» на «сіверськодонецьких» тощо) частини монографії О. П. Медведєва [9, с. 124–127]. І якщо висновки авторитетного воронезького дослідника базуються на всебічному аналізі матеріалу з використанням методів математичної статистики, то у рецензованій монографії вони мають вигляд «наукового одкровлення». Не варто сумнівні «методи» реконструювання курсових робіт застосовувати при написанні монографії.

Реконструкція історичних подій фінальної доби в основному відповідає раніше викладеним положенням, аналізу яких присвячена частина окремого дослідження [10, с. 13–17], що звільняє від необхідності їх повторного розгляду.

Монографію доповнюють численні таблиці (31), в яких систематизовано інформацію по пам'яткам регіону та окремим категоріям матеріальної культури. Автором проведена дуже копітка робота по їх складанню, однак деяких похибок не вдалося уникнути і тут. Не завжди точно наведений склад сагайдачних наборів – кургани № 6 та 32 Пісочинського могильника та біля с. Коротич (таблиця 22), відсутні у базі даних відомості про курган, розкопаний біля Харкова у 1979 р. (таблиці 9, 31), два кургани поблизу Харкова та пересічанського комплексу (таблиця 31) тощо.

Монографія добре проілюстрована високоякісними рисунками, лише в поодиноких випадках була б бажаною краща якість ілюстрацій, на жаль, це стосується саме тих матеріалів, що вперше вводяться до наукового обігу (плани поховань Люботинського та Великогомольшанського могильників — рис. 32–34). Декілька пунктів не позначено на карті пам'яток — 9, 59–60, 95, 97–98 (рис. 2).

Похвальне широке залучення протягом усієї роботи результатів власних археологічних досліджень автора, зокрема розкопок поселення Горіховий Гай–2, Циркунівського городища, Гришківського курганного могильника, причому Д. С. Гречко не обмежується публікацією матеріалів, а намагається оперативним чином залучити їх до власних історичних та культурних реконструкцій контексту регіону скіфської доби.

Д. С. Гречко широко використовує опубліковані своїми колегами матеріали, причому у відповідності з нормами наукової етики обов'язково у підписах до ілюстрацій і вибірково безпосередньо під самими ілюстраціями згадує прізвище автора першої публікації. Однак у даному випадку більш доцільно було б посилатися безпосередньо на саму публікацію. Я, зокрема, нарахував щонайменше 5 своїх робіт, ілюстрації яких були використані у монографії, але до списку літератури вони не потрапили — рис. 71, 81 [11, рис. 3, 4], рис. 103 [12, рис. 3, 4], рис. 104 [7, рис. 2; 13, рис. 2], рис. 109, 10 [10, рис. 2 або 14, рис. 2].

На жаль, значну частину рецензії довелося присвятити переліку дрібних помилок, обмовок та інших неточностей, кількість яких іноді перевищує допустиму межу. Можна було б їх і «не помітити», але будь-яка публікація — це вже джерело, що отримує самостійне наукове життя і використання спотворених даних іншими дослідниками знецінить результати найсумліннішої роботи.

Вказані у рецензії зауваження не є віддзеркаленням негативної оцінки роботи в цілому. Монографія, безсумнівно, стала помітною подією у справі вивчення лісостепових пам'яток скіфської доби, її поява остаточно спростувала уявлення про «гіпотетичність» сіверськодонецького локального варіанту скіфоїдної культури, який отримав сучасний науковий паспорт, за що автор дослідження заслуговує і на подяку, і на поздоровлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пузаков Е. В. Серп из поселения Сердюково II в Харьковской области//СА. — 1959. — № 1.
2. Гречко Д. С., Свистун Г. Є. Деякі питання вивчення лісостепових городищ скіфського часу на Сіверському Дінці//Археологія. — 2006. — № 4.
3. Шрамко И. Б., Задников С. А., Зоря А. О. Селище скифского времени у с. Червоносово//Древности, 2004: харьковский историко-археологический ежегодник. — Х., 2004.
4. Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В. Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант). — К., 2000.
5. Кисель В. А. Шедевры ювелиров Древнего Востока из скифских курганов. — СПб., 2003.
6. Бойко Ю. Н. Новые исследования курганного могильника у с. Купьеваха//Древности, 2006–2008: харьковский историко-археологический ежегодник. — Х., 2008.
7. Бабенко Л. І. Предмети озброєння та військового спорядження у похованнях Протопопівського курганного могильника//Харьковский археологический сборник. — Х., 2007. — Вып. 2.
8. Бабенко Л. І. Новые находки скифских кинжалов на Харьковщине//Эпоха раннего железа. — К.; Полтава, 2009.
9. Медведев А. П. Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э. — М., 1999.
10. Аксёнов В. С., Бабенко Л. І. Катакомбне поховання IV ст. до н. е. поблизу смт. Коротич//Проблемы археологии Восточной Европы. — Х., 2008.
11. Бабенко Л. І. Античний импорт в погребениях песочинского могильника//РА. — 2004. — № 3.
12. Бабенко Л. І. Курган зі скіфським похованням V ст. до н. е. поблизу смт. Коротич на Харківщині//Археологія. — 2009. — № 1.
13. Бабенко Л. І. Спорядження коня у населення сіверськодонецького регіону (за матеріалами поховальних пам'яток V ст. до н. е.)//Проблемы археологии Восточной Европы. — Х., 2008.
14. Аксёнов В. С., Бабенко Л. І. Катакомбне поховання IV ст. до н. е. поблизу смт. Коротич//Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр. — К.; Запоріжжя, 2007. — Вип. 9.

